К17

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ХАЛЕЦЬКА Лілія Миколаївна

УДК 94(477)"1953/1964":316.343.37(043.3)

СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»: РІВЕНЬ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

НБ НПУ
100068530

Київ – 2011

7611
НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України **Даниленко Віктор Михайлович**, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX ст.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, доцент **Ніколаєць Юрій Олексійович**, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, старший науковий співробітник відділу національних меншин;

кандидат історичних наук **Прохоренко Оксана Анатоліївна**, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, доцент кафедри історії та філософії історії

Захист відбудеться "15" квітня 2011 р. о 12-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "11" березня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сьогоднішній день в умовах виходу з глибокої та системної світової кризи в Україні існує велика кількість гострих соціально-економічних проблем, серед яких особливе місце займає такий ключовий фактор розвитку, як рівень та якість життя населення. В процесі ринкової трансформації економіки спостерігається різке погіршення показників рівня та якості життя, що є ознакою нагальної необхідності проведення курсу ефективних реформ та системної модернізації нашої держави. У фокусі цього курсу має бути людина як найвища соціальна цінність країни.

Третину загальної чисельності населення України складають мешканці сільської місцевості. Рівень та якість життя сільського населення істотно відстає від міського. Це є однією із найгостріших проблем загальнонаціонального значення. Причини кризового стану села глибоко економічного та соціального характеру і мають давні корені. Протягом багатьох років село розглядалося як джерело продовольчо-сировинної бази міста, було жертвою грандіозних планів сталінського режиму. Державна політика та економічні акції щодо села не враховували його специфіки, були спрямовані на перетворення сільської місцевості в невід'ємний придаток міста, підпорядкування всіх сфер сільського життя загальним закономірностям розвитку всієї країни. Диспаритет цін на продукцію сільського господарства та інших секторів економіки, неефективна колгоспно-радгоспна форма власності і виробництва, відсутність приватної зацікавленості в результатах праці, ентузіазму та відповідальності селянина як господаря землі зумовили найгостріші проблеми сьогоденного села: брак мотивації до праці, бідність, безробіття, трудова міграція, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи і деградація.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена терміновою необхідністю створення умов для припинення процесу погіршення життєвого рівня населення, в тому числі сільського, що потребує виявлення найгостріших проблем та їх витоків на основі узагальнення теорії і практики, ретроспективного осмислення наявного вітчизняного досвіду для винайдення і вжиття заходів щодо стабілізації та подальшого підвищення рівня та якості життя народу, забезпечення відродження інфраструктури сільських територій.

Актуальність теми посилюється також через відсутність конкретно-історичних праць, предметом вивчення яких були б різні аспекти рівня та якості життя сільського населення в 1953–1964 рр., адже проблема низьких стандартів життя в сільській місцевості не є новою для України, а стояла гостро ще в радянські часи, у тому числі в період так званої «відлиги».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та етнополітики Інституту української філології «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні XX–XXI ст.». Тему дисертації

затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 27 березня 2008 р., протокол № 9.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел і наукових публікацій комплексно і всебічно проаналізувати рівень та якість життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги».

Відповідно до поставленої мети основна увага зосереджена на вирішенні таких **завдань**:

– проаналізувати стан наукової розробки теми та її джерельну базу;

– простежити динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення України;

– дослідити сукупні доходи і витрати селянської родини;

– відтворити соціально-побутові умови життя на селі;

– з'ясувати специфіку соціального захисту сільських трудівників;

– виявити стан задоволення культурно-освітніх потреб сільських жителів;

– охарактеризувати передумови і прояви соціальних девіацій в сільському середовищі.

Об'єкт дослідження – сільське населення України як соціальний прошарок і суб'єкт історичного процесу.

Предметом дослідження є система взаємопов'язаних соціально-економічних і соціально-культурних показників рівня та якості життя сільського населення України в 1953–1964 рр., а саме його найбільшої суспільної групи, залученої до громадського виробництва. Увага зосереджена на аналізі кількісних та якісних змін у складі населення сільської місцевості, сукупних доходів і витрат, соціально-побутових умов, соціального захисту, стану задоволення культурно-освітніх потреб сільських жителів, причин і проявів соціальних девіацій в сільському середовищі.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1953–1964 рр. – період, визначальною ознакою якого була поступова переорієнтація економіки на соціальні потреби, інтереси населення, які тривалий час ігнорувалися. Хрущовська «відлига» була позначена рядом новаційних для тогочасного радянського суспільства змін у рівні доходів населення, мірі споживання, соціально-побутових умовах, соціальному забезпеченні, освіті, культурі та інших показниках, які в цілому характеризують рівень та якість життя людей. Вибір початкової межі дослідження зумовлений приходом до влади в березні 1953 р. окремих представників партійно-господарської еліти, яка перевела соціально-економічну політику в русло вирішення комплексу продовольчих та побутових проблем села, перенесла до ряду пріоритетних завдання зростання загального добробуту населення. Проте непослідовність і суперечність нового курсу в силу об'єктивних та суб'єктивних факторів стали причиною зміщення у 1964 р. М. С. Хрущова з посади, а відтак завершення окремої епохи в історії нашої держави, що визначило верхні хронологічні рамки роботи.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Української РСР в кордонах 1954–1964 рр.

Методологічну основу склали традиційні теоретико-методологічні принципи історичних досліджень: історизму, об'єктивності і плюралізму. Для розв'язання визначених завдань дослідження використовувалися такі спеціально-історичні і

міждисциплінарні методи: історико-порівняльний (при виявленні тенденції змін показників рівня та якості життя сільського населення в хрущовський і сталінський періоди), проблемно-хронологічний (для структурної побудови дослідження, виділення окремих тематичних сюжетів в їх діалектичному зв'язку), історико-юридичний (при аналізі законодавчого регулювання соціально-економічних відносин), історичної демографії (при відображенні динаміки кількісних та якісних змін у складі сільського населення в його соціально-історичній зумовленості), статистичний (для систематизації великої кількості фактів і статистичних даних щодо комплексу параметрів рівня та якості життя), соціально-антропологічний (при вивченні проявів різного роду девіацій на селі та їх вплив на морально-психологічну атмосферу), логіко-аналітичний (для викладу матеріалу в чіткій послідовності та логічній завершеності), аналізу та синтезу (при опрацюванні історіографічної та джерельної бази, а також при дослідженні структурно виокремлених компонентів рівня та якості життя), системності й комплексності (для перетворення вивчення системи різнопланових параметрів рівня та якості життя в комплексне дослідження), узагальнюючого умовиводу (для підведення логічних підсумків проведеного дослідження). Багатоплановий характер дослідження, комплексний та міждисциплінарний виклад проблеми спираються на здобутки багатьох галузевих суспільних наук – історії, політології, демографії, економіки, соціології, філософії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше на дисертаційному рівні на основі аналізу літератури, широкої джерельної бази та різноманітних методологічних підходів зроблена спроба комплексного і всебічного дослідження рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги». При цьому як інтегральні визначено демографічні, соціально-економічні та соціально-культурні показники. Простежено динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення, які відзначалися різким скороченням чисельності і покращенням медико-демографічних параметрів. Доведено, що в досліджуваний період сукупні доходи селянської родини якісно змінились: зросли надходження від громадського виробництва та особистого присадибного господарства, зменшилась частка натуроплати за трудодні тощо. Однак сукупні доходи сільських трудівників не відповідали витратам часу та зусиль на роботу і були значно меншими, ніж у жителів міст. Проаналізовано грошові витрати сільського населення, які паралельно з доходами зросли, але внаслідок наростання кризових явищ в економіці та екстенсивного розвитку народного господарства купівельна спроможність селян залишалася низькою. З'ясовано, що в роки хрущовської «відлиги» відбулося розширення мережі об'єктів сільської соціально-побутової інфраструктури, однак в силу неспроможності держави забезпечити необхідне фінансування її підтримки та розвитку соціально-побутові умови життя в селі значно відставали від міста. Охарактеризовано специфіку соціального захисту сільського населення, а саме особливості соціального забезпечення і соціального страхування в громадському виробництві, державного пенсійного забезпечення колгоспників, соціального захисту жінок. Виявлено, що існуюча на той час соціально-культурна інфраструктура та її матеріально-технічне забезпечення, а також дефіцит вільного часу не відкривали сільським жителям широких можливостей для організованого

дозвілля та культурно-художнього самовираження. Проаналізовано передумови і прояви виникнення соціальних девіацій в сільському середовищі.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її фактологічний матеріал, результати та висновки можуть бути використані для подальшої розробки теми, а також при написанні узагальнюючих праць з історії України, економіки, соціології, при підготовці навчальних і навчально-методичних посібників, для читання лекційних курсів, розробки спецкурсів і спецсемінарів. На основі вивчення історичного досвіду вироблення і реалізації державної політики щодо зростання матеріального добробуту народу сформульовані у роботі висновки можуть стати корисними для винайдення й вжиття заходів щодо стабілізації та подальшого підвищення рівня та якості життя населення України, зокрема сільського.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи знайшли своє відображення у повідомленнях на VII Міжнародному симпозіумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008), II Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2009), I Міжнародній науково-практичній конференції молодих науковців, аспірантів, магістрантів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2009), Всеукраїнській науковій конференції «Треті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2010), а також у науково-звітних конференціях Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (секція «Історія та етнополітика», Київ, 2008–2011).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 9 одноосібних публікаціях, 7 з яких вміщені на сторінках фахових видань, що входять до переліку ВАК України.

Обсяг і структура дисертації обумовлені метою, завданнями, проблемно-тематичним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (651 позиція). Загальний обсяг дисертації – 282 сторінки, з яких основного тексту – 191, додатки – 25, список використаних джерел – 66 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, його значимість, зв'язок з науковими програмами, планами й темами, сформульовано мету і науково-дослідницькі завдання, визначено предмет та об'єкт, хронологічні рамки і територіальні межі, окреслено наукову новизну й практичне значення дисертації, подано відомості про апробацію та публікацію результатів дослідження.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки теми, охарактеризовано джерельну базу, викладено методологію дослідження. З огляду на значний масив матеріалу з досліджуваної проблеми, автор аналізує історіографію за умовним поділом на три групи: праці радянського періоду, публікації часів незалежної України та доробки закордонних дослідників.

Радянська історіографія характеризується значною кількістю наукових оглядів економістів, соціологів, істориків, визначальною новацією в яких було детальне

вивчення соціально-побутових умов життя в сільській місцевості, бюджетів селянських родин, насамперед колгоспних, проблеми матеріального стимулювання і підвищення продуктивності праці, зростання культурно-освітнього рівня сільського населення. Більшість досліджень через ідеологічну заангажованість розглядали позитивні зрушення в життєвому рівні людей під кутом зору вирішальної організаційно-спрямовуючої ролі КПРС. Поняття рівня та якості життя трактувалися крізь призму вузькопартійних, а не загальнолюдських, цінностей. Головним недоліком таких праць є завищення показників добробуту населення, замовчування реальних проблем в усіх сферах суспільного життя в сільській місцевості, ідеалізація партійної програми розвитку сіл із далеким забіганням наперед. Підхід радянських науковців до вивчення рівня та якості життя населення передбачав безперервне зростання народного добробуту, безконфліктний розвиток радянського суспільства, нехтував комплексом проблем і труднощів у соціально-побутовій сфері.

В історіографії радянського періоду привертає увагу колективна праця російських дослідників В. Данілова, М. Кіма, Н. Тропкіна[1], в якій значне місце приділено проблемам українського села. В ній досить об'єктивно подано аналіз аграрної політики хрущовської доби та наслідків її реалізації для життя сільського населення. Ґрунтовним дослідженням тематики селянства займався український історик В. Петренко[2]. У своїх працях він проаналізував зміни в складі сільських трудівників, дослідив процеси зменшення чисельності колгоспного селянства, віково-статеву, соціальну структуру, умови праці, покращення його матеріального забезпечення, зростання культурно-технічного рівня. Крізь призму виконання завдань і цілей партії щодо «досягнення світлого майбутнього», стрімкого будівництва соціалізму Л. Вітрук[3] подала цілісну оцінку соціально-побутових умов життя зайнятого населення України наприкінці досліджуваного періоду. П. Панченко[4], детально характеризуючи комплексні заходи радянського керівництва щодо покращення добробуту населення, ґрунтовно розглянув питання зростання доходів від громадського виробництва і державних підприємств, вдосконалення обліку і нормування праці, підвищення культурно-освітнього рівня селянства, щоправда, в світлі відданості комуністичним ідеалам.

Дослідження українських істориків періоду незалежності нашої держави характеризуються новими підходами до оцінки складних процесів життя сільського населення і ґрунтуються на критичному осмисленні джерельного матеріалу. Так,

---

[1] Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1969) / [под ред. В. П. Данилова, М. П. Кима, Н. В. Тропкина]. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – 510 с.

[2] Петренко В. С. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953–1961 рр.) / В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1964. – 227 с.; Петренко В. С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969 рр.) / В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1970. – 348 с.

[3] Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы) / Л. Д. Витрук. – К.: Наукова думка, 1986. – 183 с.

[4] Панченко П. П. Научные основы развития общественно-политической жизни села (на примере Украинской ССР): 1959–1978 / П. П. Панченко. – К.: Вища школа, 1979. – 279 с.; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960–1984 / П. П. Панченко. – К.: Наукова думка, 1985. – 262 с.

застарілі підходи і стереотипи радянської історіографії щодо вивчення історії подолано авторами двотомника «Історія українського селянства»[5]. В працях В. Барана, написаних одноосібно та у співавторстві з В. Даниленком[6], на основі досі маловідомих архівних матеріалів подано аналіз соціально-економічної політики хрущовського керівництва крізь призму еволюції радянської тоталітарної моделі управління в напрямку лібералізації суспільного життя. С. Падалка[7] з позицій нового бачення, об'єктивно висвітлив політику тоталітарної держави стосовно українського села, визначив рівень її соціальної спрямованості, виявив зміни ролі села у суспільних процесах, з'ясував механізм діяльності держави щодо мобілізації та використання потенціалу сільського господарства для задоволення потреб суспільства.

До останніх ґрунтовних досліджень, присвячених проблемі українського селянства, належать наукові доробки І. Романюка[8], в яких досліджуються соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у вказаний період, особлива увага приділяється політиці реформування села в роки «відлиги», розкриваються актуальні проблеми соціально-культурної сфери села, трансформації шкільної освіти, особливості церковно-релігійного життя. Заслуговує уваги праця С. Тимченка[9], в якій досліджено питання динаміки чисельності, соціально-демографічних показників, професійно-кваліфікаційного та освітнього рівня, національного складу сільського населення України в 1960–1980-ті рр. О. Завальнюк та І. Рибак[10], використовуючи багатий джерельний матеріал, досить об'єктивно описали ситуацію, яка склалася в соціально-побутовій сфері сільської місцевості в період «відлиги». На основі залучення широкого кола джерел Л. Ковпак[11]

---

[5] Історія українського селянства: нариси в 2-х томах / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. / О. В. Андрущук, В. К. Баран, Д. П. Ващук, О. І. Ганжа, В. М. Даниленко та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.

[6] Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1996. – 124 с.; Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с. (Україна крізь віки).

[7] Падалка С. С. Україна 60–90-х рр. XX століття (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності) / С. С. Падалка. – К.: Медицина, 2000. – 389 с.; Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки XX ст.) / С. С. Падалка. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 165 с.

[8] Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.

[9] Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995. – 195 с.

[10] Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20–початок 90-х рр. XX ст.) / І. В. Рибак [НАН України, Інститут історії України. Гол. ред. колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»]. – К.: Рідний край, 1997. – 165 с.; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2000. – 303 с.; Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: «Абетка-Нова», 2004. – 288 с.

[11] Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.

проаналізувала соціально-побутові умови життя населення України, які змінювалися під впливом історичних подій в період 1945–2000 рр.

Вагоме науково-практичне значення для дослідження проблеми мають праці, в яких з позицій сучасного бачення з'ясовуються основні напрямки наукових інтерпретацій суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в українському селі в роки «відлиги». Так, Ю. Ніколаєць[12] висловив критичне ставлення до достовірності ряду історичних фактів, введених до наукового обігу радянськими науковцями, зокрема щодо ролі і місця комуністичної партії в житті селянства, стирання відмінностей між містом та селом тощо. Ю. Лаєвська[13] розкрила сутність поглядів науковців на трансформації в аграрному секторі економіки в 1953–1964 рр., зокрема обмеження особистого підсобного господарства селян.

Ряд аспектів рівня та якості життя населення в період хрущовської «відлиги» (соціально-побутове становище, умови праці, культурно-духовне життя) стали предметом дисертаційного дослідження І. Лубко, О. Прохоренко, Я. Федоренко[14].

Праці зарубіжних авторів, у тому числі й російських[15], відзначаються новаційними пошуками причинно-наслідкових взаємозв'язків між політичним, соціально-економічним і культурним розвитком держави й рівнем та якістю життя народу в період хрущовської «відлиги». Дослідники акцентують свою увагу на фрагментах повсякденного життя людей, морально-психологічному стані суспільства в умовах тоталітарної держави. Водночас зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалах не дає можливості сформувати уявлення про специфіку життєвого рівня українських селян.

Отже, на сьогоднішній день наукова розробка об'єктивної, всебічно обґрунтованої історії різних аспектів життя українського селянства знаходиться в самому розпалі, однак до цих пір відсутнє синтезуюче дослідження даної тематики.

---

[12] Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Ю. О. Ніколаєць. – Вінниця: ПП «Поліграфічний центр «ФЕНІКС» ДІВПВАТ «Інфракон», «Інфракон-І», 2007. – 360 с.

[13] Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: Історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. В. Лаєвська. – Донецьк, 2008. – 20 с.

[14] Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лубко. – Донецьк, 2002. – 19 с.; Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Прохоренко. – К., 2008. – 18 с.; Федоренко Я. А. Зміни в культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я. А. Федоренко. – Черкаси, 2009. – 26 с.

[15] Алексеев А. И. Многоликая деревня (население и территория) / А. И. Алексеев. – М.: Мысль, 1990. – 226 с.; Боффа Дж. История Советского Союза. В двух томах. – Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964 / Джузеппе Боффа. – М.: Международные отношения, 1990. – 632 с.; Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов / О. М. Вербицкая. – М.: Наука, 1992. – 224 с.; Hollander P. The Many Faces of Socialism. Comparative Sociology and Politics / Pall Hollander. – NJ: Transaction Publishers, 1988. – 362 pp.; Taubman W. J. Khrushchev: The Man and His Era / William J. Taubman. – New York and London: Norton, 2003. – 876 pp.

Фрагментарність, поверхове висвітлення в історичних працях окремих частин досліджуваної проблеми поряд з її науковим, теоретичним і пізнавальним значенням зумовили актуальність і доцільність комплексного конкретно-історичного дослідження взаємопов'язаних соціальних та економіко-статистичних показників рівня та якості життя сільського населення в 1953–1964 рр.

Джерельну базу дисертації склали неопубліковані документи та матеріали (188 справ) 5 центральних та місцевих державних архівів, більшість з яких вперше введено до наукового обігу, а також опубліковані джерела: збірки документів і статистичних матеріалів, періодичні видання, документально-публіцистичні твори.

Найбільший масив інформації стосовно дослідження міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Зокрема, фонд Ради Міністрів УРСР (Ф. 2) зберігає постанови урядів СРСР та УРСР, різнопланові довідки, доповідні записки, інформації, листування компетентних міністерств і відомств щодо регулювання широкого кола питань життєвого рівня населення. Фонд Міністерства освіти (Ф. 166) містить ряд документів стосовно розвитку освіти в республіці. Цінні документи, що знаходяться у фонді 5116 Міністерства культури УРСР, дозволили з'ясувати стан розвитку культурно-освітньої сфери сільської місцевості. Фонд Головного управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР (Ф. 4634) містить документи, які дали можливість проаналізувати рівень та якість побутового обслуговування на селі. Фонд Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф. 342) зберігає довідки, інформації облздороввідділів щодо стану медичного обслуговування населення, в тому числі сільського. Документи фонду Міністерства соціального забезпечення (Ф. 348) дали змогу виявити специфіку соціального захисту сільських жителів. У фонді 5111 (РАТАУ) знаходяться матеріали про різні події в соціально-економічному житті сільської місцевості. Велику цінність становлять архівні документи Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф. 582), які надали відомості про соціально-побутові умови життя на селі, їх рівень та якість, бюджети селянських родин.

В роботі використано також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань. Найбільша інформативність для висвітлення теми дисертації властива документам ЦК Компартії України (Ф. 1). Це різного роду виписки з протоколів засідань, довідки відповідних відділів ЦК КП України, інформації, листи, постанови обкомів КПУ та інших організацій з питань розвитку сільської місцевості, матеріально-технічного забезпечення колгоспів і радгоспів, пропозиції з удосконалення організації і оплати праці колгоспників, соцзабезпечення, охорони здоров'я сільського населення республіки тощо.

Цінні документи зберігаються в обласних державних архівах. Зокрема, такі фонди, як Р.–2700 (Виконком Вінницької обласної ради депутатів трудящих), Р.–3375 (Вінницьке обласне управління сільського господарства) Державного архіву Вінницької області та Р–880 (Київський облвиконком), Р–235 (Статуправління Київської області) і Р–4804 (Київська облспоживспілка) Державного архіву Київської області містять відомості про стан соціально-побутової сфери сільської місцевості, рівень розвитку культури, медичного обслуговування, соціального

захисту жителів сіл областей тощо. Аналіз цих документів дозволив виявити деякі регіональні особливості рівня та якості життя сільського населення.

Вивчення політики хрущовського керівництва щодо підвищення добробуту населення зумовило необхідність залучення документів, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Так, при дослідженні питань оплати праці, матеріального стимулювання, пенсійного забезпечення сільських трудівників було використано справи фонду Р–9553 (Держкомпраці, Міністерство праці і соціальних питань СРСР).

При дослідженні проблеми важливим було вивчення різноманітного статистичного матеріалу: переписів населення, даних про розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, капітального будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі, охорони здоров'я, фінансів тощо. Обов'язковою умовою висвітлення теми дослідження було осмислення документів і матеріалів КПРС та Компартії України, які в свою чергу створювали юридичні передумови змін рівня та якості життя населення. Значний та різноманітний матеріал про життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» міститься в періодичній пресі того часу. Розкриваючи суть явищ тогодення, газети й журнали подавали панораму реалій сільського способу життя, розкривали проблеми інфраструктури, конкретної роботи в галузі культурного будівництва тощо.

Таким чином, джерельна база проблеми є доволі репрезентативною, її критично-об'єктивний аналіз дає можливість відтворити реальну картину рівня та якості життя сільського населення України в період хрущовської «відлиги».

У **другому розділі «Динаміка кількісних та якісних змін у складі сільського населення»** проведено аналіз змін кількісних (чисельність, природний і механічний приріст) та якісних (середня тривалість життя, здоров'я) інтегральних демографо-статистичних характеристик рівня та якості життя сільського населення в роки «відлиги».

За період хрущовського десятиліття при одночасному збільшенні абсолютної чисельності всього населення, чисельність сільського – за рахунок як природного, так і механічного приростів, помітно скоротилася і вперше в українській історії стала меншою за населення міст. Зменшення природного приросту відбулося за рахунок різкого падіння народжуваності та відносно незначного зниження смертності. Основні чинники падіння рівня народжуваності зводяться до наступних: порушення співвідношення статей серед сільського населення внаслідок ряду причин, стрімке його старіння, зміна демографічних установок сільської сім'ї та соціального статусу жінки-селянки, соціально-економічна політика держави тощо. Істотною рисою досліджуваного періоду було деяке зниження рівня смертності у всіх вікових групах та значне зменшення показників малюкової смертності.

В структурі механічного приросту найбільшою була питома вага міграцій: добровільних та примусових. Добровільні міграції в більшій мірі були яскравими виразниками реакції населення на рівень життя. Величина і спрямованість міграційних потоків визначалася територіальними відмінностями в умовах проживання і була викликана, в першу чергу, різницею в рівні доходів у місті та селі, дисбалансом економічних можливостей між промисловістю і сільським

господарством. Збільшення темпів міграції було також наслідком зростання рівня мобільності сільського населення. Провідне місце серед переміщень селян в роки «відлиги» за кількістю мігрантів займали соціально-економічні або трудові міграції. Поширеним було явище відхідництва або сезонна міграція, маятниковий рух сільського населення. З метою концентрації трудового потенціалу країни для відбудови народного господарства, забезпечення колгоспів і радгоспів робочою силою за рахунок окремих поселень з інших регіонів України влада організовувала планові переселення селянських господарств. Окрім того, скорочення чисельності сільського населення було прямим наслідком ініційованих хрущовським керівництвом змін поселенської структури, політики ліквідації так званих «неперспективних» сіл. Увага акцентується на тому, що в умовах нестачі або повної відсутності об'єктів соціально-побутового або культурно-освітнього призначення, заборони капіталовкладень у розвиток інфраструктури малих сіл відбувся масовий міграційний відтік жителів таких поселень здебільшого до міст районного або обласного значення. При цьому левову частку мігрантів складала молодь та особи працездатного віку, в результаті чого активізувався процес старіння сільського населення, погіршення демовідтворювального потенціалу.

В умовах міста відчутним було відносне покращення рівня життя та разом з тим погіршення якості життя селянина, який мігрував. Чуже для такого селянина міське середовище, новий суспільний простір та складний процес адаптації в ньому формували відповідний соціально-психологічний тип особистості. З одного боку, розвиток мобільної, раціональної, благоустроєної, інформаційно багатої та готової до змін людини свідчило про суспільний прогрес, а з іншого – спричиняло появу негативних психоемоційних станів: психологічний дискомфорт, невпевненість, неврози й стреси, відчуття невизначеності, тривоги, самотності.

В роки «відлиги» якісно змінилися медико-демографічні характеристики сільського населення: зросли показники середньої тривалості життя, знизився рівень захворюваності. Поширення застосування у медицині новітніх лікувальних технологій, а також практика соціально-гігієнічної профілактики сприяли зменшенню інфекційних захворювань. Натомість на перший план почали виходити патології серцево-судинної системи та онкологічні захворювання. В цей період часу у зв'язку з відсутністю практичного досвіду лікування й профілактики туберкульозу залишалася напруженою епідемічна ситуація в сільській місцевості. Збільшилась кількість захворювань, пов'язаних із погіршенням екологічного стану, оскільки господарські акції М. Хрущова в галузі сільського господарства, зокрема всебічна хімізація, завдали непоправної шкоди навколишньому середовищу: спричинили забруднення і дефіцит питної води, ерозію ґрунту, збільшення викидів у атмосферне повітря тощо. Разом з тим інтенсифікація сільського господарства, концентрація виробництва, а також стрімка урбанізація спричинили появу нових виробничих факторів (вібрація, інтенсивний галас, запиленість тощо), які негативно впливали на здоров'я сільських трудівників та викликали нові форми патології.

Отже, динаміка кількісних та якісних змін у складі сільського населення в роки «відлиги» віддзеркалювала суспільно-економічні трансформації, що відбувалися в країні в той період часу, з усіма притаманними їм контрастами та суперечностями.

У третьому розділі «Соціально-економічні параметри рівня та якості життя» проаналізовано такі соціально-економічні індикатори рівня та якості життя, як рівень доходів і характер витрат сільської сім'ї, соціально-побутові умови життя.

Сукупні доходи сільського населення в першій половині досліджуваного періоду мали стрімку тенденцію до зростання. Однак після 1958 р. темпи зростання дещо уповільнилися, що було зумовлено екстенсивним розвитком сільськогосподарського виробництва. В структурі сукупних доходів селянської родини відбулися якісні зміни: внаслідок підвищення вартості трудодня, впровадження авансування збільшилася частка доходів від громадського виробництва; зросла питома вага грошових надходжень та зменшилася натуроплата. Незважаючи на зростання, оплата трудодня не відповідала загальним витратам зусиль та часу на роботу в громадському виробництві, що унеможливлювало кардинальне покращення матеріального становища селянських родин; зберігалася значна диференціація між доходами жителів села та міста. Висвітлено специфічні особливості оплати праці механізаторських кадрів колгоспів, адміністративно-управлінського персоналу. Значну роль у формуванні сукупних доходів сільської сім'ї відігравало особисте селянське господарство, що пояснюється як споживчим, так і товарним характером його продукції. Адміністративні заходи хрущовського керівництва щодо особистих присадибних господарств погіршили рівень життя великої маси людей, позбавивши їх основних джерел існування.

Із зростанням сукупних доходів сільського населення збільшилися і витрати. Найбільшою витратною статтею бюджету селянської родини було споживання. В роки «відлиги» спостерігається тенденція скорочення споживання хліба та хлібопродуктів, що компенсувалося збільшенням споживання таких продуктів харчування, як м'ясо та сало, риба, молоко, яйця, овочі, олія, цукор, кондвироби. Серед причин скорочення споживання хліба найголовнішими були: в першу чергу, його хронічний дефіцит, а також зростання купівельної спроможності селянської родини відносно інших продуктів. В досліджувані роки змінилася структура грошових витрат: збільшилася частка витрат на придбання промислових продовольчих і непродовольчих товарів, задоволення культурних потреб, високими залишалися різнопланові обов'язкові платежі, добровільні внески та заощадження. В період «відлиги» зросли грошові витрати сільських жителів на купівлю одягу, трикотажних виробів, взуття, меблів, таких нових предметів культурно-побутового призначення, як радіоприймачі, телевізори, швейні і пральні машини, холодильники, мотоцикли. Із впливом міської культури в сільських оселях з'явилися такі елементи побуту та інтер'єру, як настінні годинники, статуетки, посуд, кухонне начиння тощо. Однак темпи виробництва промтоварів не задовольняли потреби людей. Дефіцитом були якісні одяг та взуття, особливо дитячі, обмеженим був асортимент меблів. На прилавках кожного третього сільського магазину були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль. У гонках за виконанням планів виробництва підприємства випускали продукцію, яка дуже часто не відповідала встановленим стандартам і за своїм складом була шкідливою для здоров'я людини. Економічно необґрунтований розподіл і планування виробництва призвів до перевиробництва товарів, які не користувалися попитом населення. Відтак, селяни змушені були

купувати немодний та неякісний товар або звертатися до послуг спекулянтів чи надомних виробників.

В досліджувані роки зросли показники забезпечення сільського населення об'єктами соціально-побутової інфраструктури. Відбулися позитивні зміни в житлово-побутових умовах сільського населення: прискореними темпами здійснювалося житлове будівництво, поліпшилися санітарно-гігієнічні умови. Однак сільські оселі якісно відрізнялися від міських, не відповідали архітектурним вимогам. На дуже низькому рівні знаходився благоустрій житла. Характерними для сільських населених пунктів були такі явища, як відсутність каналізації, центрального опалення, доріг з твердим покриттям, складність транспортного сполучення між населеними пунктами. Автор приходить до висновку, що органи державної влади при плануванні розвитку сільської місцевості наголос робили, в першу чергу, на галузях інфраструктури ідеологічного характеру, зокрема радіофікації. В той самий час менше уваги звертали на створення та утримання тих галузей, які мали більший попит і були покликані забезпечити умови для задоволення ряду традиційних потреб сільського населення, таких як дороги, телефонізація, газифікація. Гострою соціально-побутовою проблемою було сільське бездоріжжя, що ускладнювало роботу виїзних форм медичної допомоги, побутового обслуговування, унеможливлювало вчасне постачання населення товарами першої необхідності, паливом тощо. Малодоступним для населення сільської місцевості було якісне медичне обслуговування. Існуюча на той час мережа медичних установ, хоча й розвивалася, однак належним чином не забезпечувала покращення здоров'я населення та формування здорового образу життя. Неспроможність держави виконати свої зобов'язання по бюджетному фінансуванню інфраструктури медико-санітарної допомоги на селі гальмувала розвиток мережі закладів охорони здоров'я, забезпечення їх необхідним медичним обладнанням та унеможливлювало доступність ефективних ліків.

Стан розвитку сільської служби побуту, торгівлі і громадського харчування в роки «відлиги» не задовольняв потреби населення. Практичне значення для сільських жителів мали побутові майстерні, комбінати, ательє, перукарні. Із підвищенням купівельної спроможності розширилася мережа сільських торгівельних закладів, удосконалилася їх структура. Проблему перебоїв із продажем печеного хліба частково вирішило спорудження хлібопекарень. Мережа громадського харчування розширювалася за рахунок створення їдалень при колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, сільських профтехучилищах, школах. Хоча кількість зазначених об'єктів інфраструктури поступово зростала, однак через недостатність державних коштів якість обслуговування залишалася на дуже низькому рівні і значно відставала від міста. Окрім того, розширення мережі сільських закладів соціально-побутової сфери фіксується не так за рахунок будівництва нових об'єктів, як за рахунок зменшення кількості сіл та чисельності власне сільського населення.

Таким чином, зростання сукупних доходів сільського населення не зумовило розширення його купівельної спроможності, оскільки збільшення попиту на якісні продукти і товари широкого вжитку, низькі темпи їх виробництва спричинили

виникнення гострого дефіциту. Деяке зростання мережі об'єктів соціально-побутової інфраструктури не сприяло кардинальному покращенню умов життя сільських мешканців, стан соціально-побутового обслуговування не відповідав їхнім потребам, зберігався значний розрив між містом та селом.

У **четвертому розділі «Соціально-культурні зміни»** проаналізовано такі показники рівня та якості життя сільського населення, як соціальний захист, стан задоволення культурно-освітніх потреб, соціальні девіації в сільському середовищі.

В досліджуваний період право колгоспників на соціальні виплати реалізовувалося в рамках колгоспу за рахунок коштів кас взаємодопомоги і залежало від економічної міцності господарства. Артілі з недостатньою матеріальною базою часто взагалі не приділяли належної уваги в наданні допомоги своїм непрацездатним колгоспникам. Відтак, соціальні виплати не мали безумовного, гарантованого характеру. В роки «відлиги» функціонувала особлива система соціального страхування члена колгоспу у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, народженням дитини, похованням. Деякі колгоспи із власних страхових фондів виділяли кошти на відпочинок членів колективу. Механізаторам, на відміну від колгоспників, виплачувалися пенсії на тих же умовах, що і всім робітникам державних підприємств. Дискримінацію по відношенню до сільських трудівників було юридично подолано у 1964 р., коли було впроваджено єдину систему пенсійного забезпечення колгоспників. Значну увагу хрущовське керівництво приділяло поліпшенню соціального захисту сільських жінок-матерів. У досліджувані роки введено законодавчі інновації, спрямовані на покращення умов соціального забезпечення жінок у зв'язку з вагітністю та пологами. З'ясовано, що система соціального забезпечення інвалідів та престарілих у сільській місцевості була дуже недосконалою. Існуюча мережа, хоча й розвивалася інтенсивніше, ніж у перші післявоєнні роки, все ж не відповідала вимогам часу. Серед найгостріших проблем виявлено і охарактеризовано наступні: недостатнє матеріальне забезпечення закладів, незадовільні житлово-побутові умови утриманців, порушення норм харчування, низька якість медичного обслуговування, неукомплектованість медичного персоналу, незадовільна організація трудової діяльності підопічних.

У роки «відлиги» покращився стан задоволення культурно-освітніх потреб сільських жителів. Внаслідок ініційованих хрущовським керівництвом інновацій в галузі освіти значно удосконалилася її структура, було введено виробниче навчання. Однак якість освіти, незважаючи на реформування, залишалася дуже низькою. Окрім застарілої матеріально-технічної бази, дефіциту учбово-методичної літератури, поганого кадрового забезпечення, нестачі пристосованих для навчання приміщень, сільські школи мали ряд інших проблем: частина шкіл залишалася неелектрифікованою, без системи опалення, не мала їдалень, транспорту для перевезення школярів. Всі ці негативні обставини обмежували можливості для проведення повноцінного навчального процесу. Втім, саме в роки хрущовської «відлиги» було майже остаточно подолано неграмотність серед сільського населення, особливо жінок; освіта набула всеохоплюючого, обов'язкового характеру. Відбулися позитивні зміни в системі дошкільного виховання:

збільшилася кількість закладів, поліпшилася виховна робота з дітьми, покращилося забезпечення дитячих закладів інвентарем. Водночас мав місце ряд недоліків: відсутність або непридатність приміщень, нестача меблів, посуду, іграшок, неукомплектованість персоналом, нераціональне харчування дітей тощо.

Стан задоволення інтелектуально-творчих та інтелектуально-споживчих потреб сільських жителів покращився внаслідок розширення доступу до мережі закладів відпочинку й дозвілля: клубів, будинків культури, бібліотек, музеїв, кіно, спортивних майданчиків. Реалізація культурних потреб сільського населення здійснювалася у таких формах: участь в художній самодіяльності, тематичні вечори, читання лекцій, перегляд кінофільмів. Основною складовою цих заходів була ідеологічна робота: пропаганда політики партії, обговорення питань суспільно-політичного життя, соціалізація особистості в дусі радянського патріотизму і колективізму. Значного поширення набули такі форми проведення дозвілля, як спорт і сільський туризм.

Можливості в задоволенні культурно-освітніх потреб сільського населення обмежувала його значна за обсягом часу сукупна зайнятість. Більшу частину вільного від роботи часу сільські жителі витрачали на ведення особистого присадибного господарства. Втім, в результаті хрущовської політики щодо його обмеження, а також внаслідок механізації сільськогосподарського виробництва, деякого покращення побутового обслуговування сільського населення частина витрат часу на дозвілля збільшилася. Проте, на жаль, нераціональне його використання внаслідок відставання розвитку соціально-культурної інфраструктури від потреб людей призводило до поширення різного роду соціальних девіацій.

Зазначається, що підтримання належного громадського порядку й профілактики соціальних девіацій в хрущовське десятиліття було особливо актуальним. Післявоєнна напруга в суспільстві, помірна лібералізація режиму, невдачі соціально-економічної політики на селі, інтенсивні процеси урбанізації тощо призводили до поширення аморальних та антигромадських елементів у сільському середовищі. Найбільш поширеним негативним явищем було пияцтво. Загрозливих масштабів набуло жебракування та бродяжництво, проблема безпритульних дітей. Серед правопорушень левову частку займали хуліганство, крадіжки, зловживання службовим становищем, невиконання посадових обов'язків, а також хабарництво і шантаж. Автор відзначає, що до соціальних девіацій були здатні як звичайні сільські трудівники, так і посадові особи.

Отже, в роки «відлиги» в житті сільського населення відбулися якісні соціально-культурні зміни: було введено систему державного пенсійного забезпечення колгоспників, покращився соціальний захист жінок, розширилися можливості сільських жителів у задоволенні культурно-освітніх потреб. Разом з тим в умовах помірної лібералізації суспільного життя спостерігається тенденція збільшення проявів соціальних девіацій в сільському середовищі.

У **висновках** сформульовано результати проведеного дослідження, які винесено на захист, запропоновано ряд рекомендацій щодо їх наукового та практичного використання.

– Аналіз стану наукової розробки теми виявив відсутність синтезуючого, конкретно-історичного дослідження рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги». Комплексне вивчення доволі репрезентативного масиву архівних та опублікованих документів дозволило всебічно дослідити проблему, обґрунтувати наукові доробки попередників.

– В динаміці кількісних та якісних змін у складі сільського населення України в період хрущовської «відлиги» простежується стала тенденція відносного та абсолютного зменшення чисельності, яка була наслідком не стільки падіння природного приросту, скільки зовнішніх чинників. Серед ряду факторів механічного приросту (невиправдано високі темпи урбанізації, адміністративно-територіальні перетворення) пріоритетне значення мали міграції. Динаміка демографічних змін у досліджуваний період віддзеркалювала не лише тенденції соціально-економічного розвитку держави, але й морально-психологічні настрої людей. Міграція жителів сільської місцевості до міських поселень була суб'єктивною реакцією на життєвий дискомфорт. Новий образ життя прибулих у міста сприяв кардинальній трансформації системи цінностей, психологічних установок, формування нових звичок, способів суспільної взаємодії.

У 1953–1964 рр. відбулися деякі якісні зміни медико-демографічних параметрів сільського населення: подовження середньої тривалості життя, поліпшення здоров'я. Успіхи в медицині дали змогу подолати значну кількість важких інфекційних хвороб, разом з тим за рівнем суспільної небезпеки провідні позиції почали займати патології серцево-судинної системи, онкологічні захворювання, а також туберкульоз. Покращення матеріального забезпечення, розвиток інфраструктури, зростання рівня медичного обслуговування позитивним чином впливали на стан здоров'я аграрного населення. Однак в силу специфіки умов життя і праці, низької санітарно-гігієнічної культури рівень захворюваності в сільській місцевості залишався відносно високим. Негативний вплив на якість здоров'я мали хрущовські соціально-економічні акції, такі як зміна поселенської структури, інтенсивна індустріалізація, всебічна хімізація народного господарства, і як наслідок погіршення екологічної ситуації.

– В роки «відлиги» зросли сукупні доходи сільського населення: збільшилася частка надходжень від громадського виробництва, високими залишалися прибутки від особистого присадибного господарства, а також від роботи в державних та кооперативних організаціях. Відбулися якісні зміни оплати праці в колгоспі: по-перше, зросла вартість трудодня; по-друге, в структурі сукупного прибутку родини збільшилася питома вага грошових надходжень від громадського виробництва і зменшилася частина натуроплати. Незважаючи на зростання доходів селянської родини від колгоспу, їх частка не відповідала фізичним витратам часу та зусиль, трудомісткості робіт і в структурі сукупних доходів була меншою за інші джерела. Грошові доходи жителів сільської місцевості залишалися мізерними порівняно з міським населенням, не могли забезпечити гідні умови життя, а політика щодо особистих селянських господарств обмежила можливості сільської сім'ї отримувати прибуток власними силами. Нестача грошових засобів для прожиття змушувала багатьох селян шукати додаткові джерела заробітку, в тому числі в містах.

Із зростанням доходів селянських родин збільшилися і витрати. Особливо помітно зросли грошові витрати на купівлю промислових продовольчих і непродовольчих товарів, задоволення культурно-освітніх потреб. Збільшилися витрати на облаштування сільських осель, модернізацію інтер'єру. Першочерговою статтею витрат в бюджеті селян залишалося споживання. В його структурі відзначається зменшення споживання хліба за рахунок інших продуктів харчування. Підвищення купівельної спроможності не супроводжувалося належним розвитком торгівельної мережі та служби побуту в сільській місцевості; за рівнем споживання сільське населення значно поступалося міському. Зростання доходів населення спричинило утворення надлишку грошей на споживчому ринку, що зумовило тотальний дефіцит товарів.

– В досліджуваний період відбулися кількісні зміни в розвитку соціально-побутової інфраструктури: зросли обсяги житлового будівництва, прискорилися темпи електрифікації, газифікації, радіофікації і телефонізації села, розширилася система сільських закладів медичного, побутового й торгівельного обслуговування, поступово відновлювалася мережа підприємств громадського харчування. Разом з тим соціально-побутові умови життя на селі значно відставали від міста: низька якість сільських осель і благоустрою, розвиток інфраструктури під ідеологічне замовлення, сільське бездоріжжя, фізична недоступність кваліфікованої медичної допомоги, незадовільний стан сфери побутових послуг та інші гострі проблеми повсякдення сільського населення змушують констатувати низькі стандарти рівня та якості його життя. В умовах абсолютної монополізації соціально-побутової інфраструктури, держава диктувала загальний обсяг попиту і пропозиції та цінову політику, зосередила в своїх руках виробництво і продаж продукції, взяла на себе зобов'язання бюджетного фінансування розвитку соціальної сфери села. Проте хронічна нестача коштів, відверто ідеологічні аспекти політики хрущовського керівництва, відсутність приватного інтересу селянина в розвитку аграрного виробництва створювали перешкоду на шляху до підвищення рівня та якості життя, подолання різниці в умовах життя сільського й міського населення.

– Специфіка соціального захисту сільських трудівників відзначалася тим, що соціальне забезпечення в громадському виробництві здійснювалося в рамках колгоспу, а виплата матеріальної допомоги не мала обов'язкового, гарантованого характеру. Дискримінацію по відношенню до колгоспників щодо права отримання державної пенсії юридично було подолано у 1964 р. В роки хрущовської «відлиги» було дещо удосконалено соціальний захист сільських жінок, особливо матерів. Істотною ознакою державної системи соціальних гарантій був більше ідеологічний, ніж гуманітарний, зміст, а найголовнішою проблемою – відсутність належного бюджетного фінансування.

– В роки хрущовської «відлиги» рівень забезпеченості сільських жителів об'єктами культурно-освітньої сфери залишався незадовільним. У багатьох селах республіки були відсутні школи, дитячі дошкільні заклади, установи культурного призначення. Середня освіта набула всеохоплюючого характеру, однак її якість залишалася низькою. Стан задоволення інтелектуально-творчих та інтелектуально-споживчих потреб жителів сільської місцевості значно відрізнявся від міста, що

зумовлювалося різницею в рівні життя, а також ментальністю. Окрім того, в тих умовах сільського побуту (відсутності елементарних зручностей: водопроводу, газу, електрики, центрального опалення, сміттєпроводів, пральних машин, пилососів тощо), в умовах недостатньої мережі дитячих дошкільних закладів, підприємств побутового обслуговування та громадського харчування ведення присадибного і домашнього господарства і виховання дітей займало багато вільного часу у сільських жителів, особливо у жінок. Незважаючи на усі негативні явища в розвитку культурно-освітньої сфери села, надмірну заідеологізованість та політизованість культурно-просвітницької роботи, значне відставання від міста, дефіцит вільного часу тощо, можливості сільського населення в задоволенні культурно-освітніх потреб у досліджуваний період були розширені, що сприяло збільшенню його духовного потенціалу.

– Загальний морально-психологічний стан післявоєнного соціуму, помірна лібералізація суспільного життя, трансформація уявлень про відпочинок та дозвілля, потреба в релаксації після важкої та виснажливої аграрної праці, а також збільшення вільного часу жителів села в умовах незадовільно розвинутої соціально-побутової інфраструктури для його доцільної витрати зумовили збереження в сільському середовищі різного роду соціальних девіацій. Найбільш типовими були такі негативні прояви, як пияцтво, бродяжництво, жебрацтво, порушення громадського порядку та законності. Складні умови життя, а також інші суб'єктивні причини зумовили поширення злочинів проти власності та у сфері господарської діяльності.

Критичне осмислення узагальненого в дисертаційному дослідженні матеріалу дозволило запропонувати ряд практичних рекомендацій, серед яких основна – стимулювання приватного інтересу (підприємництва) в розвитку соціально-економічних і соціально-культурних факторів, що визначають рівень та впливають на якість життя людей: в сфері сільськогосподарського виробництва, медичного, побутового, транспортного, інформаційного обслуговування тощо.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

1. Шевченко (Халецька) Л. М. Рівень та якість життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги»: історіографія проблеми / Л. М. Шевченко // Український селянин: Збірник наукових праць / [за ред. А. Г. Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 102–106.

2. Шевченко (Халецька) Л. М. Аналіз радянської історіографії з питань рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 397–400.

3. Шевченко (Халецька) Л. М. Система оплати праці сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет (Науки: економіка, політологія, історія). – Одеса, 2009. – № 16 (94). – С. 204–213.

4. Шевченко (Халецька) Л. М. Соціальне забезпечення сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця, 2009. – Вип. 15. – С. 65–69.

5. Шевченко (Халецька) Л. М. Стан здоров'я сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. – Вип. 30. – С. 86–92.

6. Шевченко (Халецька) Л. М. Якість медичного обслуговування сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Наукові записки: Збірник наукових статей / Міністерство освіти і науки України; Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова; укл. Л. Л. Макаренко. – К: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. LXXXI (81). – С. 265–274.

7. Шевченко (Халецька) Л. М. Рівень споживання сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» як показник якості його життя / Л. М. Шевченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2009. – Вип. 16. – С. 64–68.

8. Шевченко (Халецька) Л. М. Природні умови життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Матеріали II Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2–3 жовтня 2009 р. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 105–107.

9. Шевченко (Халецька) Л. М. Структура бюджету робочого та вільного часу сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» як показник якості життя / Л. М. Шевченко // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії: збірник наукових статей учасників Третіх всеукр. драгоманівських чит. молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 р. / відп. ред. О. В. Потильчак. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 332–337.

АНОТАЦІЇ

Халецька Л. М. Сільське населення України в роки хрущовської «відлиги»: рівень та якість життя. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2011.

Дисертаційна робота присвячена комплексному і всебічному дослідженню рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги». На основі широкої джерельної бази та різноманітних методологічних підходів проаналізовано демографічні, соціально-економічні та соціально-культурні життєві стандарти. Простежено динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення в хрущовські роки. Досліджено сукупні доходи і витрати селянської родини, її купівельну спроможність. Показано соціально-побутові умови життя на

селі, визначено недоліки соціально-побутового обслуговування. Виявлено специфіку соціального захисту сільських трудівників. У дисертації відтворено стан задоволення культурно-освітніх потреб жителів сіл. Проаналізовано передумови і прояви соціальних девіацій в сільському середовищі.

Ключові слова: сільське населення, рівень життя, якість життя, доходи, соціально-побутові умови, соціальний захист, культурно-освітні потреби, соціальні девіації.

Халецкая Л. Н. Сельское население Украины в годы хрущевской «оттепели»: уровень и качество жизни. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2011.

Диссертационная работа посвящена комплексному и всестороннему исследованию уровня и качества жизни сельского населения в годы хрущевской «оттепели». На основе широкой базы источников и разных методологических подходов анализируются демографические, социально-экономические и социально-культурные параметры жизненного уровня.

В исследовании прослежена динамика количественных (численность, естественный и механический прирост) и качественных (средняя продолжительность жизни, здоровье) интегральных демографо-статистических характеристик уровня и качества жизни сельского населения. Рассмотрен вопрос миграционных процессов из села в город, их взаимосвязь с жизненным уровнем. Подана характеристика положительных и отрицательных тенденций в изменениях состояния здоровья жителей сел, влияние на него разного рода факторов.

Рассмотрена проблема совокупных доходов и затрат сельского населения. Проанализировано пополнение бюджета сельской семьи из общественного производства, личного приусадебного хозяйства, от государственных и кооперативных учреждений, других источников. Установлено, что в годы хрущевской «оттепели» доходы от общественного производства качественно изменились: возросла стоимость трудодня, в структуре прибыли от колхоза увеличилась часть в денежном эквиваленте, уменьшилась натуроплата. Особое внимание уделено месту и роли личного подсобного хозяйства в формировании совокупных доходов сельской семьи. Охарактеризованы затратные статьи бюджета крестьян на потребление продуктов питания, покупку товаров ежедневного пользования, удовлетворение культурных и личных потребностей, налоги и обязательные платежи.

В диссертационной работе освещены условия жизни сельского населения сквозь призму обеспечения его объектами социально-бытовой инфраструктуры. Рассмотрены качественные и количественные изменения в жилищно-бытовых условиях крестьян, особенности условий жизни в селе в исследуемый период, отрицательные черты благоустройства сельского жилищного фонда. Выяснено качество медицинского обслуживания сельских жителей, уровень развития службы быта, торговли и общественного питания в сельской местности.

Определена специфика социальной защиты сельского населения, а именно особенности социального обеспечения и социального страхования в общественном производстве, государственного пенсионного обеспечения колхозников, инновации в сфере социального обеспечения женщин-крестьянок. Внимание уделено развитию сети объектов социальной защиты населения сел.

В диссертационном исследовании проанализированы возможности сельских жителей в использовании благ образования и культуры. Рассмотрен вопрос развития сети сельских школ, дошкольных заведений. Особое внимание уделено удовлетворению интеллектуально-творческих и интеллектуально-потребительских потребностей сельского населения сквозь призму доступности сети учреждений отдыха и досуга. Исследовано свободное время в бюджете времени сельских жителей.

Охарактеризованы основные проявления социальных девиаций в сельской среде (попрошайничество, бродяжничество, проблема беспризорных детей, пьянство, хулиганство, преступления в сфере экономики колхозов и другие аморальные проступки), их причины и профилактика.

Ключевые слова: сельское население, уровень жизни, качество жизни, доходы, социально-бытовые условия, социальная защита, культурно-образовательные потребности, социальные девиации.

Khaletcka L. M. The rural population of Ukraine in the years of the Khrushchev Thaw: level and quality of life. – Manuscript.

The dissertation for getting the scientific degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – The National Pedagogical M. P. Dragomanov University. – Kyiv, 2011.

The dissertation is dedicated to the complex and comprehensive research of the level and quality of life of the rural population of Ukraine in the years of the Khrushchev Thaw. Using a wide resource and different methodological approaches demographic, social-economic and social-cultural living standards were analyzed. It was traced the dynamics of quantitative and qualitative changes among the rural population in the Khrushchev's period. The gross incomes and spending of rural family, its purchasing possibility were investigated. The rural social-housings terms and exposed the social amenities' failings were shown. It was found the specificity of social protection of the rural population. In the dissertation was reproduced the level of the rural population's cultural- educational necessities. Preconditions and displays of social deviations in the rural environment were analyzed.

Key words: rural population, level of life, quality of life, incomes, social-housing terms, social protection, cultural-educational necessities, social deviations.